

КАРТОГРАФСКИ ЕКСПОНАТИ НА ИСТОРИЈСКОЈ ИЗЛОЖБИ

Музеологија код нас, и не само код нас, још нема своју историју ни научно образложење, а нити описану праксу. Историографија музеја своди се код нас на неколико ширих чланака, прављених пригодно, недовољно темељених на документарној грађи, површински као хроника значајнијих датума или сећања и отимања од заборава.¹ Ми још нисмо разлучили ни основне појмове да бисмо се њима термилошки недвосмислено, заједнички служили. Музејски, музеолошки или музеографски су код нас неодомаћени термини слутњи, а не изрази комуникативне јасноће и свакодневне употребе. Нама су такве и „концепције“ музеја и музејских изложби. Нисмо ослобођени колекционарске љвсти па мешамо појмове антиквитета, раритета и колекција са музејским вредностима. Истргнутим случајностима придајемо значење целина, а заобилазимо свеобухватност појава. Међузависност и интеракција страни су нашем посматрању и излагању појава. Нисмо раздвојили поједине функције музејских делатности и музејских предмета па најчешће иступамо са неразговетним одбранама властите делатности, у којима се не може разликовати општедруштвени од сталешког, посебни од појединачног, заједнички од личног, или трајни од тренутног интереса. Због идејних нејасноћа остају нерашчишћени стручни поступци. И обратно, стручне несигурности не омогућују чврста идејна опредељења. Иако је очигледно да се налазимо у заостатку, понашамо се као да смо тамо где су и други, под повољнијим условима и у другачијим околностима, са другим циљевима остварили више у нашем занимању.² Несвесно опонашамо друге средине повећавајући професионалном инертношћу супротности између стварног стања, могућности и друштвених потреба. Затварамо се у институционални сепаратизам уместо да откривамо права стања, стварне и дуготрајне друштвене интересе да бисмо нашли и праве стручне одговоре.

Ситуација у којој се налазимо, без нагомиланих фондова, али и без традицијских оптерећења,³ намеће нам преиспитивање сопствених поступака и захтева налажење решења за постојеће прилике. Нисмо на-

¹ Уп.: Д. Медаковић, *Музеји. Србија*, Енциклопедија Југославије, 6, 182—185, Загреб, 1965 (са одговарајућом литературом за појединачне музеје и прегледе историјског развоја); В. Хан, *Музеј. Србија*, Енциклопедија ликовних уметности, 3, 515—515, Загреб, 1964; Народни музеј Београд, *Архивска грађа за историју Народног музеја*, књ. I; М. Јовановић, *Музеологија* (скрипта), Београд, 1976.

² Однос данашње музејске мреже у СР Србији, са 143 музејске установе и 1.000 запослених музејских радника, према 20 музејских установа основаних на територији СР Србије од краја прве половине XIX века до 1940. године, или чињеница да до пре двадесет година у Србији није била изграђена ниједна зграда посебне музејске намене, речито говоре о неупоредивости наше ситуације са развијенијим срединама.

³ Овде не мислимо на традиционалистичку свест музејских радника која се формира изван музеја и не произлази из музејске ситуације, већ исту ствара, односно на њу утиче.

слагали богате збирке, комплетне колекције, нису нам се сачували многи карактеристични примерци прошлости, немамо препуне трезоре разноврсних материјалних сведочанстава, нисмо баштинили препуне одаје страсних прикупљача, али имамо историју испуњену слојевима разноврсних култура, бремениту менама и догађајима. И имамо свој поглед на човеков положај у прошлости, на људски тоталитет у садашњости и будућности. Имамо, дакле, прилику за остваривање историјског музеја или музејских изложби које су у несразмери са постојећим или могућим музејским материјалом.

Наступамо у околностима недвосмисленог несклада између могућности „класичног“ остваривања музеја и још непревадане, позајмљене свести с погледом уназад на неупоредиво време настајања музеја у развијенијим срединама, у којима су услови прикупљања музеалија били погоднији, а разлози установљавања музеја другачији, са другом друштвеном и класном основом.⁴ Па ако не желимо да и даље заостајемо, треба да искористимо прилику за сопствено дефинисање појмова и циљева.

Стварне прилике наводе нас на потребу за поновним утврђивањем сврхе, улоге и места историјских музеја са полазним основима у историји и њеној намени у формирању друштвене свести, а не у постојећим ограниченим фондовима музејских материјала. Суочени са таквом стварношћу, морамо изменити или тачније дефинисати појмове и сва значења музејских предмета и музејских делатности. Не могу нам предмети наметати програме, већ програми треба да нам одређују садржаје сталних или повремених музејских изложби. Па и онда када у музејским фондовима не располажемо, или не можемо да располажемо потребним музејским предметима. Обрнути поступак — не од предмета ка програму, већ од програма ка предмету — захтева другачија понашања и приступе, који морају пољубити сакросанктност музеалија претварајући их, у јавној функцији музеја, од фетишизираних у реалне предмете разноврсних особина.

Разврставањем музеја по садржају фондова дошло се и до посебне врсте историјских музеја, као да сви музеји нису историјски или сви бар не настоје да негују и исказују генетичке линије појава и садржаја својих фондова. Условност појма историјског музеја, једнако као и других музеја, произлази из субјективне повезаности са класифицираним наукама, као да су у историји посебно постојале археологија, етнографија, техника, историја па и уметности, као да то нису све елементи јединственог људског историјског процеса, па према томе и јединственог историјског музеја.⁵ Као што је класификација наука условна и ре-

⁴ Музеји су настајали и настају у одређеним околностима са већим или мањим могућностима, али нема сумње да је оно што подразумевамо под музејом углавном установа настала и разрађена у Европи у XIX веку, дакле у веома одређеним друштвено-економским, идејним, политичким, културним и техничким околностима. Појам музеја као јавне установе са научним, образовним и васпитним функцијама, који је дефинитивно конституисан у прошлом веку и до данас углавном остао неизмењен, не може се поистовећивати са претходним колекционарским и антикварским наклоностима или другим потребама за чувањем предмета, као што се и код нас најчешће чини у историографским прегледима.

⁵ Аутономичност и еманципација делатности и струка могу, али не морају да се издвојено посматрају. Уосталом, када би било тако, онда бисмо имали много

лативна (та већ се назире потребе за ревизијом старих разврставања и сагледавају замене положаја основних и помоћних наука у постојећој систематизацији), тако су условне и поделе музејских фондова по врстама музеја. Померљивост граница међу наукама, аналогна померљивости припадања музејских предмета разноврсним музејима, само је један од разлога за преиспитивање нашег поимања историјског музеја, његове улоге и улоге, значаја и значења предмета у њему. Како и када ћемо да разграничимо припадност предмета поједином посебном музеју? Зар археолошки, етнографски или технички музејски предмети нису истовремено и предмети историјског музеја? Не мислимо, ваљда, да су историјски музеји само музеји политичке и државне историје, а по нужди и економске историје зато што за њу немамо посебних музеја? Или, да је историјски музеј само механички збир различитих одељења која су целовитије представљена у посебним музејима? Сва ова и слична питања само су део размишљања из којих произлази потреба за поновним дефинисањем основних појмова, да бисмо се у даљим разматрањима могли придржавати јединствено усвојених мерила. На то нас нагоне веома практична питања одређивања улоге појединих медија који учествују у реализацији изложби историјских музеја, јер није свеједно у којој ћемо свези разматрати улогу, природу и значај појединих музејских предмета.

Да ли историјски музеји, а сходно њима и историјске изложбе, треба да у јавној функцији представљају велике синтезе прошлости (свеједно да ли давне или дојучерашње) са иманентним порукама за будућност, или да само региструју след историјских догађаја преко преосталих и изабраних музејских предмета? Хоће ли историјски музеј да се ограничава на субјективне и објективне датости, или ће се усмерити према истраживањима и програмирању најширих друштвених интереса и потреба изван ускостручних међа? Хоће ли своје, првенствено оптичко, деловање⁶ искористити до краја, или ће се задржати на моћи и немоћи визуелних порука правих музејских предмета са ограниченим својствима експоната? Колико ће се и у ком степену музејска изложба ослањати на претпостављену предспрему посетилаца, а колико ће настојати да буде самосталан, целовит и довољан приказ и тумач одређеног историјског садржаја? Или, да ли је историјски музеј помоћни вид историјског образовања, или је посебан облик формирања историјске свести? Одговори на ова питања не морају бити изричитии, али морају да постоје за оне који припремају, проучавају и анализирају својства музејских предмета као музејских експоната.

Имајући у виду претходна размишљања, релативност појмова и недовољно одређену терминолошку јасноћу (која прекрива једнако не-

већу листу разноврсних посебних музеја, што се у даљем развоју, због квантитативних нарастања, може и очекивати. Из овога излазе питања растварања историјских процеса на саставне чиниоце, односно питања синтетичког посматрања историјских токова, битна за одређивање карактера историјског музеја или музејске изложбе, а тиме и за разматрање учешћа појединих врста музејских експоната.

⁶ Аудитивни методи у музејској пракси су, с обзиром на порекло и природу музејских предмета, секундарни и помоћни, мада у одређеној експозицији могу да се поставе у први план и да добију значајнију улогу. Но, они нису предмет ових разматрања.

одређена схватања и полазне основе), покушаћемо да изложимо природу, својства и понашање једне врсте музејских предмета који учествују на изложбама историјског музеја у смислу откривања проблематике и подстицаја за даља истраживања.

*

Прозван сам да изнесем нека своја размишљања о картама и њиховој улози на изложбама историјског музеја. Под тиме се подразумевало да ћу говорити о врстама, значају и значењу географских карата на сталним и повременим музејским изложбама и о могућностима које за историјску реконструкцију пружају старе карте као музејски експонати. Међутим, одмах на почетку је потребна љубопитљивост избацила на површину низ питања о досадашњем познавању ове проблематике, о међусобно испреплетеним зависностима од најразличитијих хтења и о правцима данас могућих и потребних разматрања, од карте као музејског предмета до њене улоге у приказивању простора и времена као неодвојивих категорија историјског кретања.

Географска карта као музејски предмет садржи у себи многа својства различитих значења и вишестране примене да би се могла једноставно или ограничено дефинисати. Усвојени, најчешће употребљавани израз „географска карта“ сам по себи је недовољан и нетачан за музејску употребу, те би требало да се у музеологији користи веома условно, јер се на њега не могу применити јасне географске дефиниције. Географска карта је само један од могућих експоната са којима се иказује просторна позорница историјских догађаја, неодвојив од других врста графичких или сликовних представа простора. Обично под картом подразумевамо географску или топографску слику и евентуално рељеф, а не и све друге врсте сликовних представа земљишта — планове, картограме, дијаграме, панораме и сл. Подразумевамо, пре свега, представе земљишта, а не историјског простора, дакле више географску него историјску категорију. Најчешће мислимо на представе стања, а не и кретања, осим, изузетно, када се говори о походима. Размишљајући о историјском кретању као синтези времена и простора, откривамо сложенија својства која поседују или могу поседовати графичке и картографске представе. Карте се као музејски експонати јављају, као и други музејски предмети, са више значења и ограничења. па је потребно да се излуче сва њихова својства да би се са њима могло оперисати при припремању изложби.

Домашај графикација, као визуелних комуникација, у улози приказивања, обавештавања, тумачења, подсећања, изазивања, проучавања или усмеравања гледалаца је тема која није посебно обрађена за потребе музејског деловања. Очито је да би се она и за ове потребе морала разрађивати интердисциплинарно, укључивањем свих познавалаца суштина, потенцијала, структура и појавних видова графичких медија, од психолога, социолога и педагога до примењених уметника, културних радника, музеалаца и историчара. Историчари, и онда када су прошли музејску праксу, нису у стању да обухвате целокупну проблематику коју као режисери историјских реконструкција треба да ук-

ључе у сопствене послове. Овде ћемо покушати да средимо питања која извиру из постављеног задатка — да се одреди место карте у музејској експозицији — без претензија да дамо крајње одговоре и са намером да подстакнемо даља разматрања.

Врсте и својства „географских карата“ као музејских експоната

На музејским изложбама, сталним и позременим, код нас се обично појављују три врсте карата: 1. општегеографске, оригиналне, историјске карте, настале углавном од краја XVI века и копије оригинала старијих карата; 2. општегеографске савремене карте или изводи савремених карата са нанетим историјским подацима (углавном места историјских догађаја и праваца кретања војних похода) и 3. историографске карте са реконструкцијом одређених историјских стања или са резултатима историчарских истраживања. У трећу врсту спадају и све оне представе географске распрострањености појединих појава и делатности на шематским, оквирним, представама одређених територија.

Само прва од ових врста карата представља прави музејски предмет, док су остале врсте музеографски производи. Однос заступљености карата прве, друге и треће врсте на музејским изложбама показује да већину чине музеографски производи. Он, истовремено, указује на недовољност правих музејских предмета, али и на ограниченост музејских предмета као музејских експоната. Заправо, пракса показује да прави музејски предмети имају секундарни значај према значају музеографских предмета у највећем броју случајева када се у историјским музејима исказују просторне компоненте историјских кретања.

Историјске карте⁷ као оригинални музејски предмети имају ограничену својства и скучени опсег емитовања информација, па према томе и сужени круг утицаја. Оне за историју картографије на специјалистичкој изложби и за специјална проучавања имају својства аутен-

⁷ Код нас се историјском картом зову заправо историографске карте или карте са историјском тематиком, док се праве историјске карте називају старим картама или се одређују временом настанка, на пример ренесансне карте или карте из XVIII века и сл. Ту постоји термилошка нејасноћа као и код појмова савременог у историјском или данашњем смислу. Ради разликовања по времену настанка карата, овде се употребљава (иначе шире неусвојени) израз историографска карта, под којим се подразумева накнадно израђена карта историјског садржаја у ужем и ширем смислу. У ужем смислу, када је на карти историчарским поступком реконструисан неки историјски догађај или стање, а у ширем смислу, када је реконструисана топографска ситуација неког историјског раздобља. У ужем смислу, то су донедавно биле углавном административно-политичке, војне или ратне, а ређе економске карте, док се у новије време израђују све више и карте других садржаја, језичке, демографске, културне, црквене и др. У ширем смислу, реконструкције симуланог приказа више топографских елемената, тј. остваривања општегеографске подлоге за приказивање посебних садржаја, још увек су ретке у историографији, јер су и историјско-географска истраживања код нас ретка. Ми, на пример, немамо израђену општегеографску карту Србије у XVIII веку, у размери која би омогућила да се прегледно изразе сви елементи коришћења земљишта од хидрографске мреже, путне мреже и шумских површина до насељености и административне поделе, као и других елемената који улазе у садржај општегеографске прегледне карте. То, наравно, немамо ни за раније периоде.

тчних сведочанстава за ограничени број стручњака, а као слике понегда и естетичка својства, независна од садржаја и њихове суштине исказивања просторних елемената. Значи да за основне намене музејских изложби, окренутих најширој јавности ради обавештавања, поучавања или васпитања, имају углавном другостепени значај, а да је њихов примарни значај научног извора секундаран за музејску експозицију, одвојив и остварљив на сваком другом месту и у другој установи.

Старије историјске карте, нарочито оне које датирају до средине XVIII века, одликују се неодговарајућом представом приказаног земљишта, нетачношћу и непотпуношћу података. На њима је искривљена слика датог простора за дато време, ограничен број података према стварном стању, редуциран број топонима, а имају и читав низ других недостатака. Међутим, и са овим недостацима оне су сведочанство стања и развоја картографије и један од извора за историографске реконструкције. Као историјски извор помажу да се поред других писаних, сликовних и археолошких извора употребе за израду правих карата на тачним географским подлогама са свим доступним топографским и топонимским подацима, али и тада остају секундарни експонати са посредним утицајем.

Историјске карте као прикази историјских чињеница о простору настајале су у тематским, временским и појавним ограничењима, па су већ и по свом настанку парцијалне, често случајне и непотпуне. Примера ради, можемо навести да постоји карта ратног програма Краљевине Србије, издата у Нишу 1915. године. Таква карта је, свакако, истовремено и музејски предмет и музејски експонат, поред тога што је приказивач и других компонената учешћа Србије у првом светском рату. Али таквих карата немамо за ранија раздобља иако су, без сумње, ратни програми постојали. Према томе, ако се, на пример, жели да се целовито, развојно, прикаже један ратни поход са циљевима територијалног освајања или преображавања политичко-територијалних стања, као компонената других друштвено-политичких, економских, трговачких, класних, верских или националних чинилаца, онда оваква карта добија својство средства за једноставно, лако и брзо обавештење и утицај.

Наведени пример говори о двоструком својству карте као музејског предмета и музејског експоната и указује на то да се историјска карта не може узимати једнострано, већ само у односу на функцију у оквиру музејске делатности у којој се померају њена својства зависно од наших намера. Насупрот томе, историографска карта, настала као музеографски производ, може да стекне својство музејског предмета тек када је уникатно израђена за одређену музејску изложбу на основу научних истраживања и коришћења свих историјских извора којима располажемо.

Померљивост својстава имају све старије општегеографске карте које срећемо у нашим музејима. Међутим, карте и планови новијих раздобља, са тачнијим представама и потпунијим садржајима (још увек ретке у нашим музејима), имају много шира својства и као музејски предмети и као музејски експонати. На пример, административне, де-

мографске, економске, саобраћајне, политичке и друге врсте карата настале од последње четвртине XIX века и за нашу територију дају исцрпне податке за картиране садржаје, па се у њима и без музеографске обраде поистовећују различита својства.

Број сачуваних историјских карата код нас стоји у несразмери са могућностима које карте имају у музејској експозицији, па се поставља питање да ли ћемо разматрати само историјске карте као једине праве музејске предмете, или ће наша разматрања поћи од музејских и ширих, друштвених потреба, у којима ће карте-музејски предмети имати само одређено место, најчешће, секундарних експоната. Наиме, из примера и разматрања својстава музејских предмета и музејских експоната утврђујемо супротности иманентне позитивним и негативним својствима музејског предмета и откривамо деликатну појаву могућих вулгаризација и злоупотреба. Иако ова појава подлеже етичким нормама, ирелевантним за стручно третирање употребе карата у музејској експозицији, ипак је потребно да јој супротставимо, теоријски и практично, научну и стручну одговорност, критичку свест и могућност провере сваког музеографског поступка. Односно да је као могући пуристички аргумент онеспособимо дијалектиком нужног развоја музеолошких метода.

Опаске о осетљивости замењивања музејских предмета, у овом случају карата, музеографским производима имале би другачије значење када њиховим откривањем не бисмо повећали своју свест о већој одговорности, када не бисмо сагледали реалност домета музејских предмета и када не бисмо оценили друштвене потребе за унапређењем музејских експозиција.

Општи закључци који се могу извести из познавања укупног фонда историјских карата које се односе на Србију упућују нас на реални однос према историјским картама и сагледавање стварних могућности. С једне стране, ни за догледно време не бисмо могли наше музејске збирке снабдети аутентичним историјским картама, тј. правим музејским предметима, а на велики број историјских, аутографских карата, због неутуђивости из страних збирки, уопште не можемо никако рачунати. С друге стране, и када бисмо могли прикупити већи број штампаних историјских карата, још увек би остало отворено питање тематске и просторне непокривености историје Србије, јер њима нису обухваћени читави векови, многи историјски периоди и најзначајније појаве за српску историју. Могућност да се готово целокупни познати фонд историјских карата прикупи у факсимилима, фото- или ксерокс-копијама само нам потврђује уверење да музејски експонати могу задобити својства музејских предмета без повреде елементарних начела вредновања музејске изложбе.

Разматрајући музеолошке вредности графичких и картографских предмета са становишта музејске експозиције, долазимо до закључка да се у поступцима припремања изложбе мењају својства музејског предмета. Наиме, савремена организација и аранжирање музејских изложби захтевају, најчешће, јединствену обраду експоната да би се постигао већи учинак на посматрача, то јест да би се оптимално спровела музејска намера. У таквом случају се музејски предмет може под-

вргнути музеографској обради све до замене његовог појавног облика без нарушавања његове суштине и садржаја његове поруке. То, практички, значи да се карта може ставити у оквир који није имала или да буде увећана или умањена, односно замењена увећаним или смањеним факсимилом, или да се преради у другој техници да би се нагласио њен садржај, или да би се ради компаративног праћења учинио њен садржај приступачнијим и ближим сродним и суседним експонатима. Најједноставнији примери прилагођавања историјских карата упоредном праћењу, на пример, просторног, квантитативног раста, за које је нужно да се карте или планови из разних периода сведу на исту размену и добију исту оријентацију, довољно јасно истичу предности таквог поступка за прихватање експозиције од стране посматрача.

Реализација музејских изложби у историјском музеју је сложен музеолошки посао, коме претходе концептуална истраживања намена и намера, сврхе и циљева коришћења и употребе историје и њених порука. У тим истраживањима учествују филозофија историје и историографске теорије, које прошлост и елементе прошлости сагледавају са становишта чињеничких стања и разумевања узрока и последица, откривајући тенденције и смисао изучавања и приказивања историјских кретања и садржаја у временским и просторним видовима. Ова истраживања треба да нам омогуће закључке применљиве за визуелно комуницирање и предложе факта и поруке које се могу елаборирати првенствено за оптичко преношење и прихватање.⁹ Она улазе у методо-

⁸ Досадашње познавање укупног фонда оригиналних и штампаних карата, планова и изгледа предела и градова у домаћим и страним музејским, архивским и библиотечким збиркама, који се односе на Србију, пружа довољан увид за уопштене закључке о могућностима прикупљања историјских карата (музејских предмета) за историјске музеје у СР Србији. Могао би се сачинити преглед броја, врста, порекла и вредности целокупног картографског материјала, из којег би свакако произишли следећи закључци: 1. највећи део познатих карата и планова је неутуђив, тј. не може се рачунати да би као аутентичне историјске карте могао приспети у наше музеје; 2. све познате карте и планови могу се прикупити као фото- или ксерокс-копије, али тада више не представљају аутентичне музејске предмете; 3. све познате карте и планови, укупан познати историјски картографски фонд „локрива“ само делимично историјски развој како тематски, тако и просторно. У њему је изостављена цела праисторија, антички и средњовековни период је веома мало заступљен, са свега неколико карата, XVI и XVII век представља такође само неколико карата веома ограничених садржаја, а тек су XVIII и XIX век потпуније заступљени са више и тематски разноврсним картама; 4. на картама и плановима нису представљени многи најважнији историјски периоди и догађаји значајни за Србију.

⁹ Овде се стално има у виду музејска изложба у свом најнепосреднијем облику, са самосталним деловањем експоната без помоћних аудитивних, кинетичких или наративних средстава и начина. Не зато што бисмо сматрали да су ова помагала сувишна или непотребна, већ зато што сматрамо да се једино остварењем целовите и потпуне изложбе, по себи довољне и довољно комплексне у свом изразу, може исцрпсти сврха историјског приказа подједнако значајна и занимљива за све врсте посета и све врсте посетилаца. Овим не негирамо значај помоћних средстава, поготову не за одређене врсте колективних посета са временским ограничењима разгледања. Исто тако, ово не подразумева отклањање динамичности савремених музејских изложби са одликом перманентне покретљивости која прати како историчарска, тако и музеографска истраживања. Сматрам да музејска изложба треба да буде по себи стимулативна и спектакуларна, да у свом медију статичког приказа буде привлачна визуелна сензација, способна да концентрише гледаоца на садржај који представља, изражава и тумачи.

лошка питања приступа историји и преношења историје кроз музејски медиј — то јест преко таквог облика деловања које се догађа и остварује у затвореном, омеђеном простору разгледањем статичких, непокретних информација непосредног доживљавања и релативно трајнијег дејства (односно задржавања примљених информација).¹⁰

Само на први поглед могу да се одвоје питања претходних послова концептуалног утврђивања садржаја музејске изложбе од разматрања метода визуелних реализација и употребе свих врста музејских и музеографских експоната. Једна и друга питања су део јединственог поступка, пошто је технолошки процес остваривања изложбе зависан од повратног дејства расположивих музејских и музеографских предмета на истраживања садржаја који ће се визуелно представити. Стога се не могу строго раздвајати припремни од реализацијских послова. То нарочито важи за картографске експонате, који имају својства чији повратни утицаји захтевају упоредно разматрање програма, садржаја и обликовања изложбе. Зато је потребно да се, поред већ размотрених особина карата као музејских предмета и после утврђених ограничености које ови имају у смислу музејских експоната, размотре и разраде потенцијална својства карата за музејску експозицију, независно од њихове врсте и порекла.

Размотрити и разрадити технологију примене могућности картографских експоната значи обрадити њихова различита својства и на примерима показати повезаност тих својстава са садржајем музејске изложбе. То значи упоредно размотрити (1) категорије историјских садржаја, (2) могућности и начине преношења тих садржаја на картографски експонат и (3) показати дејство картографског експоната на посматрача, односно посетиоца изложбе. Овде и овом приликом то је могуће учинити оквирно и условно, као што је већ истакнуто, само ради подстрека за даља истраживања.

Пре свега, можемо утврдити да су код нас опште познате и чешће прихваћене само неке особине карата. На музејским изложбама карте обично служе да њима прикажемо (1) територијалну распрострањеност неких појава, (2) просторни размештај неких података о појави и (3) промене места и праваца унутар одређених територија. Њима првенствено исказујемо статичке показатеље у простору (1 и 2), а ређе динамичне (3), обично тематски сведене на војне акције и миграције. Неки начини картографског приказивања основних историјских кате-

¹⁰ Музеј и музејска изложба нису савремено обрађени као комуникацијски медијуми са семиолошких и семантичких становишта у оквиру информацијских теорија и праксе, мада су неки општи елементи (обрађивани независно од музејске праксе) применљиви и на музеологију и посебно музеографију. Мислим да код нас још увек музејски радници нису оријентисани на савремена истраживања комуницирања и да би за проблематику којом се овде бавимо било нужно што пре савладати данас већ нагомилану литературу из ових области, како бисмо превладали емпиризам и прагматичку умишљеност, неподстицајне за стручно напредовање. Покушаји на плану укључивања музеја у савремене информацијске системе, прилагођавањем музејске документације модерним индок методама, код нас су тек у почетку (а није ми познато колико се на томе ради у СР Србији). Међутим, сматрам да смо и ту не само на почетку већ на, да не кажем погрешном, путу парцијалних покушаја који не улазе у суштину проблематике и који са становишта музејске експозиције не представљају значајнија померања.

горија промена у простору и времену уопште се не користе. Тако, на пример, уобичајени начин објашњавања историјског континуитета, следа историјских промена и преображаја, са низом карата истоветних размера и формата на којима се ређају историјске ситуације (са унутрашњим променама) није познат ка наших изложби. Овај начин употребе картографских експоната несумњиво је приступачнији гледаоцу, који прегледом узастопно нанизаних слика променљивих облика долази до непосредног закључка о временском трајању и променама унутар датих временских распона. Исти приказ историјског садржаја на картографским експонатима разних размера и формата, на удаљеним местима по одсецима изложбе, као што се среће на нашим изложбама, не пружа посматрачу истоветну могућност непосредног закључка интегралног схватања и разумевања историјских кретања у простору и времену. Удаљене, различите, међусобно неповезане слике не могу да произведу жељене утиске и нису у стању да изазову закључке који из њих произлазе чак ни код вештијег посматрача. У таквом случају водитељ кроз изложбу врши повезивање подсећајући посетиоце на претходне, раније виђене експонате, дакле преузима на себе улогу коју и без њега могу извршити сами експонати у другачијем поретку и облику.

Исти утисак приказивања промена унутар неког временског распона може се постићи и само једним експонатом када се представљена појава на карти, у свом ширењу или сужавању, прикаже било бојама, било различитим вредностима исте боје, или неким другим графичким поступком. Ови и слични поступци, познати са атласних карата, неоправдано се ретко користе на музејским изложбама, иако се њима могу постићи веома успешна обавештења и тумачења историјских појава, догађаја и делатности, као и објашњења међуодноса, утицаја, чинилаца и узајамних деловања унутар историјских процеса.

Свођење картографских експоната само на функцију представљања распрострањености историјских појава статичним фиксирањем појава у исто тако статичном географском (а не историјском) простору¹¹ супротно је могућностима тих експоната да подједнако представљају просторне и временске компоненте историјских кретања са свим елементима међусобне повезаности. Обично се служимо картографским експонатима када треба да представимо неке топографске појмове или објекте — места, границе, путеве и сл., а не и све друге (нимало топографске) компоненте историјског развоја, од правних, верских, аграрних, класних, етничких, језичких и других односа, до интеграционих

¹¹ Проблем географског и историјског простора не решава се механичким преношењем историјске ситуације на географску карту. Било би стога потребно да се подробније детерминишу значења основних појмова из историјске географије. Наиме, сматрам да, код нас иначе неразвијени, радови из историјске географије не решавају овај проблем тиме што истраживања углавном своде на откривање топографских чињеница из прошлости и што се не баве географском историјом. Када се, на пример, изворни податак о ушћу Саве у Дунав са Појтингерове табле („ad confluentes“) механички пренесе на данашње ушће Саве, не води се рачуна о хидрографској ситуацији у III веку н.е., па се она поистовећује са данашњом, а она то није, према картографским изворима, била ни пре 200 година. Дакле, географска ситуација сама за себе, и када садржи елементе из историје, још увек не представља историјски простор, јер овај треба да се одреди низом других компонената.

и дезинтеграционих, традиционалних, револуционарних, савезничких, противничких и других врста утицаја и чинилаца.

Ми не само да не изучавамо могућности картографских експоната за проширивање садржаја изложби, него се не користимо довољно ни неким врстама уобичајених картографских експоната. Такви су, на пример, персоналне карте са садржајем живота и рада појединих знаменитих личности. На персоналним картама се разним графичким начинима, од линије путовања и симбола акција до уметнутих слика, са кратким језгровитим легендама, објашњава деловање личности и значај њиховог рада. Или, на пример, карте пројектованих и остварених историјских тежњи преко којих се стиче дијалектичко поимање историјских кретања, насупрот, рекло би се догматском, прихватању коначних и јединих ставова које намеће картографски експонат са статичким приказом само топографских елемената.

Овде би, због поучности примера, могле да се наведу „историјске карте“ настанка Југославије, које, онакве какве су код нас уобичајене, поједностављеним приказом формирања Југославије (спајањем ранијих политичких јединица различите припадности у нову, већу државну целину) не сугеришу сложенији историјски процес, нити утичу на разумевање историјских кретања, већ једнострано оријентишу посматрача на механичко прихватање завршних чинова. Употребом картографских експоната са приказом замисли и идеја о новој држави са краја XIX и почетка XX века, до разних пројеката о послератном уређењу нове државе насталих током првог светског рата и карата са још недефинисаним границама, објављиваних од 1919. па све до 1923. године, проблем настанка Југославије са приказом унутрашњих и спољних компоненти и утицаја могао би да се много потпуније представи, истинитије у својој сложености и значајније за образовну и васпитну намену музејске изложбе.

Не можемо, због ограниченог простора, наводити многобројне примере који показују знатно шире могућности коришћења картографских експоната, посебно оне којима се приказују и образлажу историјска кретања идеја, развој идејних, филозофских, политичких, верских или националних покрета и културних струјања, сасвим ретких на нашим изложбама. Можемо само да констатујемо да постоје картирани примери из најразличитијих области и делатности како са статичким историјским стањима, тако и са динамичним, развојним приказима историјских појава. Треба истаћи као примерне нарочито разне врсте археолошких карата, од фактографских са приказом археолошких налазишта (и класификацијом налаза), до оних састављених на основу археолошких налаза и других историјских извора, на којима се настоји да се синтетички реконструише распрострањеност праисторијских култура, положај и кретање најстаријих популација, међусобни утицаји раних етничких заједница, слојевито трансформисање подручја изазвано променама обделавања тла и привређивања, са прелазима у више облике друштвених организација. Археолошке карте, управо зато што се на њима представљају и објашњавају историјска кретања за која не постоје оригинални картографски експонати, указују најпримерније на

вредност, значај, широке могућности и незаменљивост картографских експоната — музеографских предмета у музејској експозицији.

Из овде изнетих разматрања и примера излази да у досадашњој музејској пракси ни издалека нисмо искористили сва својства и особине које поседују картографски експонати. Они се одликују и садрже по својој природи визуелног медија својства која не поседују остале врсте музејских експоната или су другим врстама експоната ова мало или само понегде делимично својствена. Зато ћемо у даљем тексту навести основна својства картографских експоната која истовремено означавају потенцијалне чиниоце визуелизирања садржаја и концепција музејских изложби.

1. Економичност представљања садржаја

Картографским експонатом се на незаменљив, само њему својствен начин могу само једном сликом ограничене, одједном сагледљиве површине да прикажу многобројни подаци и мноштво информација једног или више садржаја.

Ниједан други експонат нема то својство да одједном представи неки историјски простор са толико различитих елемената на тако ограниченој површини.

2. Целовитост представљања садржаја и намера

Картографским експонатом могу да се прикажу сви природни и сви створени објекти, он може да садржи све топониме и све називе антрополошког карактера на читавој територији, у целом простору историјских догађања; њиме могу да се представе готово све појаве, означе места свих догађаја, покажу сва кретања, прикажу чињенице, квантитативни и квалитативни показатељи, статичке и динамичке одлике појмова, појава и делатности као и њихови међуодноси и утицаји.

Ниједан други експонат нема то својство да целовито прикаже било коју појаву у њеној распрострањености, слојевито и комплексно, информативно и интерпретативно.

3. Тематска неограниченост представљања

Картографским експонатом могу се приказати све теме најразличитијих садржаја из свих области људског деловања на одређеном простору. (Упореди тематско разврставање карата.¹²) Ако желимо да представимо простор било које земље, краја или града са свим елементима историјског развоја, од најопштијих до сасвим посебних и појединачних појава, од општегеографске карте до персоналне карте живота и рада неке личности, онда теоријски и практично не постоје тематска ограничења. Нема појава које се не би могле да представе у простору и времену у свом постојању и трајању на одређени начин картографским експонатом.

4. Симултано и синоптичко представљање

Картографским експонатом представљају се истовремено различити садржаји, синхрони и асинхрони догађаји на истој и разним територијама, истородне и разнородне појаве, самостално и у склопу са сродним и другачијим појавама.

Већ најобичније општегеографске карте садрже симултано представљене природне и створене објекте, а различите тематске карте приказују истовремено и пре-

¹² Вид. Ж. Шкаламера, Место, улога и обрада картографске збирке у музеју, у: ИМС, *Обрада и заштита историјских збирки у музејима*, Београд, 1974, стр. 45—50 (Врсте карата и планова).

гледно различите појаве. Политичке карте, на пример, показују на општегеографској подлози истовремено и квантитативну распрострањеност владавина, а ова се може и квалификовати по разним основима (нпр. монархије, републике и сл.) или временски издиференцирати (нпр. са границама неког ранијег стања или ранијих стања).

5. Сложеност и једноставност

Картографски експонат може да представи неку појаву *издвојено* и више појава *заједно*. Њиме се историјске појаве могу да представљају једноставно, сведено на симболику значења и сложено, са свим компонентама, утицајним факторима и процесним елементима. (На пример: Устанак се може приказати као црвена површина са ингензивнијом средином, језгром устанка, и слабијом периферијом, у зонама ширења, и на тај начин — симболиком пламена, означити појаву и њену распрострањеност. А могу се комбинованим графичким поступком показати места устанка са датумима, правцима кретања устаничких снага, елементима утицаја и разних садржаја (устаничке школе, штампа, одбори власти и организација и др.), са компонентама унутрашњих и спољних фактора (социјални састав и политички састав устаничких снага, везе са спољним револуционарним покретима и сл.).

6. Читљивост

Картографски експонат има сопствени условни, интерпретативни „језик“ непосредне, лако савладљиве читљивости и прегледности остварене асоцијативношћу употребљених знакова и економичношћу симплификованих објашњења (легенди) недвосмислене јасноће и целовите информативности.

Само једним симболом на карти се може дати више информација тиме што ће исти симбол имати *један* облик, у *више боја*, са различито оријентисаним положајем и различито постављеним преградама унутар знака. Све већа улога сигнализације и уопште преласка на интернационализацију визуелних комуникација (уп. саобраћајну сигнализацију) доприноси прихватању симболике картографског израза и чини га, поред његове објективне читљивости, све шире субјективно приступачнијим.

7. Вишестрана изражајност

Картографски експонат сједињује истовремено четири врсте визуелних комуникација — графикације, литерације, нумерације и иконичне комуникације — које идиограмски и иконограмски могу да изразе како чињеничне, тако и појмовне (конкретне и апстрактне) састојке историјских кретања.

Картографија је до данас разрадила и на примеру показала веома много најразличитијих могућности које произлазе из вишестране изражајности својствене картама, односно за нас, картографским експонатима. Комбиновањем свих врста графичког изражавања картографски експонати подједнако могу да буду егзактни (са картометријским одликама) и емотивни (са психолошким одликама и утицајем).

8. Селективност

Картографски експонати представљају одређене територијалне целине у размери, тј. у сразмери према природним величинама. Ова особина, односно размера, унапред одређује селективност и хијерархију у представљању садржаја. Размера карте има двојаку функцију количинске и садржајне селективности. Размера је техничко својство експоната, али је за нас важније да се она јавља као регулатор одабирања по хијерархији значења и значаја општег, посебног и појединачног за представљене историјске садржаје. Према томе, размера је елемент који нас унапред

оријентише на одређени поредак раздвајања, избора и разврставања, који помаже концептуалном обликовању изложбе по значају експоната аналогно њиховим величинама и величинама обухваћеног простора.

9. Сугестивност

Картографски експонат може се са истим садржајем обрадити на безброј начина, онолико колико су визуелним комуникацијама својствени стилови, манири, типолошке и друге одлике изван рационалних категорија, па се, према томе, може формалном структуром експоната изазвати одређени утисак и утицај на посматрача, подједнако као и селекцијом садржаја. Тенденције музејске експозиције су на картографском експонату изводљиве из напред наведених спојстава вишестране изражајности, која омогућује представљање садржаја од илузионистичких, имитативних, панорамских слика до сасвим стилизованих, апстрактних, симболичних приказа.

10. Непосредна проверљивост садржаја

За разлику од других експоната, картографски експонати показују и необрађене, непопуњене и непрогумачене површине (тзв. беле мрље), чиме се истовремено јављају и као контролни образци за проверу потпуности приказаног садржаја у датом оквиру експоната.

Непосредна проверљивост садржаја картографског експоната састоји се у томе што се на њему очигледно исказују недостаци и непотпуности како у току припремања експоната, тако и приликом посматрања на изложби. На пример, чак и са минималном упитношћу приметимо на карти која издвојено приказује једну појаву, рецимо средњовековну државу, ако изван површине коју она покрива не можемо прочитати суседне државе, или да иста карта нема уцртане путеве и да је сваким другим садржајем сиромашна. Проверљивост садржаја састоји се и у томе што су карте унапред тематски класифициране у политичке, привредне, културне, верске, демографске, пољопривредне, војне, итд., па одмах из пописа карата видимо да ли за одређени историјски период располажемо приказом наведених области у тематском класификатору.

Ово својство картографских експоната подједнако утиче на припремање изложбе, тиме што нам унапред одређује програм истраживања, као и на досег дејства на посетиоца изложбе, тиме што од потпуности представљеног садржаја зависе степен и ширина утицаја изложбе.

Сва наведена својства картографских експоната представљају изражајни потенцијал музејске изложбе или фонд музеографских средстава који стоји на располагању током претходних разматрања и припремања музејске изложбе. Сигурно да би навођење начелних примера или указивање на већ постојеће картографске експонате по разним музејима још више допринело приказу широких могућности историографских карата, односно музеографских предмета, и помогло музејским радницима у њиховој свакодневној пракси. Међутим, овде нам је била жеља само да укажемо на ове могућности и да подстакнемо даљу разраду целокупне проблематике картографског учешћа у музејској пракси. Оцењујући недовољном заступљеност картографских експоната на нашим музејским изложбама, уверени у вредности и предности ових за приказивање сложености и слојевитости историјских кретања, за представљање развојних низова, промена и преображаја, кретања и

померања, упоредног постојања, преплитања, искључивања, повезаности и међусобног утицаја, дакле целокупне дијалектике историјских трајања, желели смо изазвати дискусију која улази у оквир наших тежњи за осавремењивањем музејске делатности.

Задатак да истражујемо начине и средства за што успешнију обраду музејских изложби неодвојив је од задатка истраживања утицаја и могућих домета изложби на посетиоце. Тај упоредни задатак намеће нам, такође, оријентацију ка савременим приступима у истраживању наше недефинисане „публике“ различитих састава, различитих предзнања и образовања, различитих интересовања и могућности прихватања порука наших изложби. Музејски предмети, судећи по досадашњим музеолошким праксама, били су неприкосновени и нису постављали питања, нити откривали проблематику која се открива музеографским предметима. Напредак који је у музејској експозицији учињен са музејским предметима своди се углавном на аранжирање поставке редуковањем предмета (од „старинарнице“ до савремене прегледности) и трагања за ефектним истицањем одабраних експоната. Међутим, демократизација музеја и природа историјских музеја очито захтевају одговорнији однос према корисницима и потрошачима културних, образовних и емотивних вредности музејских изложби. Што се тиче картографских експоната и њиховог утицаја на укупну свест корисника, данас се врше специјалистичка истраживања чији се резултати исказују у такозваним „менталним мапама“, којима се бележе могућности апсорбовања чињеница и порука. Не улазећи у ова питања, која припадају специјалистичким психолошким и социолошким истраживањима, можемо само да нагласимо сложеност припремања изложбе, потребу за интердисциплинарним изучавањима и нашу увереност да се ниједна врста музејских експоната не може издвојено разматрати, без сталног праћења свих њених компонената — од историјског садржаја до медија преко којег се овај преноси и до посматрача, односно посетиоца коме је изложба намењена.

Продор и доминација слика истиснули су некадашњу превласт наратије и писма. Фотографија, илустрована штампа и телевизија обележја су нашег времена. Налазимо се пред нужношћу прилагођавања уколико не желимо да сужавамо своју улогу. Савременост од нас тражи другачије приступе, намеће већу одговорност и промишљенији рад, упућен на преиспитивања и нова истраживања. Овај рад је покушај да се одговори тим новим захтевима. Изазови времена данашњег наметнули су му изазовни тон да би изазвали нове изазове.

Жељко Шкаламера

ЛИТЕРАТУРА

(Због временског ограничења и усмерености на друге послове, аутор није био у могућности да прикупи музеолошку литературу која би се односила на предмет овога рада, који је састављен првенствено на основу личног искуства. Из каталога Народне библиотеке СР Србије и прегледа неких библиографија није се могла извући

ниједна библиографска јединица за овај рад. Консултована је разноврсна литература која се односи на својства картографских експоната, па се овде наводи, илустративно, само избор дела за која аутор сматра да више од других користе сагледавању проблематике истраживања визуелних комуникација за потребе музејских изложби. Исто тако, наводе се само неки историјски атласи који омогућују да се упознамо са могућим интерпретацијама историјских садржаја на картографским експонатима. Изостављено је разматрање радова из историјске географије, односно историјске картографије, јер аутор сматра да они не решавају начелна питања својстава картографских експоната, већ представљају само неке од извора за састављање музеографских карата.)

J. Bertin, *Semiologie graphique*, Paris, 1973.

A. H. Robinson—R. D. Sale, *Elements of cartography*, New York, 1969.

H. Wilhelmy, *Kartographie in Stichworten*, I — IV, Kiel, 1972.

R. A. Skelton, *Maps. A historical survey of their study and collecting*, Chicago, 1972.

P. Gould—R. White, *Mental maps*, Harmondsworth, 1974.

F. Kričević, *Vizuelno oblikovanje i indok delatnosti*, *Informatologia yugoslavica*, 6, Zagreb, 1974.

Atlas Československih dejin, Praha, 1965.

DTV—*Atlas zur Weltgeschichte*, 1—2, Bielefeld, 1966.

Atlas zur Geschichte, 1, Gotha, 1973.

Westermanns grosser Atlas zur Weltgeschichte, Braunschweig, 1969.

Ленин, *Историко-биографически атлас*, Москва, 1970.

American heritage. Pictorial atlas of the United States history, New York, 1966.

B. Catchpole, *A map history of the British people 1700 to 1970*, London, 1971.

The Macmillan Bible atlas, Jerusalem, 1968.

LES EXHIBITS CARTOGRAPHIQUES DANS LES EXPOSITIONS DES MUSÉES HISTORIQUES

En considérant la „carte géographique“ come un type spécial des objets de musée et des exhibits, l'auteur indique en premier lieu, certaines questions terminologiques; en écartant le terme habituel „carte géographique“ comme insuffisant et trop restreint pour l'expression de toutes les possibilités par lesquelles on désigne et on commente les faits temporels, les manifestations et les notions, il s'engage pour le terme „exhibit cartographique“ qui exprime avec plus d'esprit de suite la fonction des cartes historiques et historiographiques dans les expositions des musées.

Cela signifie que l'expression *carte historique* comprend toutes les cartes originales, tandis que les *cartes historiographiques* sont toutes les cartes établies plus tard, avec la reconstruction historique des situations et des mouvements historiques, ce qui écarte le terme usité, mais insuffisamment clair, sous lequel on comprend la carte avec un sujet historique dans le sens étroit sans discerner le temps de la parution de cette carte.

En analysant les genres et les propriétés des cartes en qualité d'objets et d'exhibits de musée, l'auteur constate que les objets des musées véritables, les cartes historiques originales, ont le plus souvent des qualités des exhibits de musée restreintes (surtout les cartes les plus anciennes), à cause de la présentation erronée des sujets géo-

graphiques et historiques, à cause de leur inexactitude et de leur défectuosité et aussi parce qu'elles ont été établies avec des restrictions temporelles et thématiques. Les cartes historiques n'englobent point toutes les périodes du développement historique, ni tous les sujets qui peuvent être présentés par les exhibits cartographiques. C'est pourquoi l'auteur donne une importance particulière aux cartes muséographiques qu'il considère être en état de devenir, sous des conditions définies, des objets de musée.

L'auteur attribue aux exhibits cartographiques une importance spéciale, en les plaçant au-dessus de tous les autres genres des exhibits statiques avec un effet optique, car il est d'avis que les autres exhibits ne contiennent pas autant de possibilités informatives et interprétatives, ni telles qualités de présentation simultanée et synoptique, ni capacité de la transmission des sujets historiques par un moyen plus économique.

Les exhibits cartographiques sont présentés dans l'article comme objets qui réunissent plusieurs genres de communications visuelles, donc leurs propriétés sont analysés avec de détails.

Les propriétés élémentaires des exhibits cartographiques sont formées par: (1) l'économie de la présentation du sujet, c. à d. par la possibilité de présenter sur une superficie restreinte de l'exhibit une quantité de données substantielles, (2) l'intégrité de la présentation du sujet et l'intention qui consiste dans la complexité du rendement du sujet et des relations entre ses composantes dans l'espace vaste de l'histoire, (3) l'absolu thématique des sujets les plus divers, (4) par la présentation simultanée et synoptique resp. possibilité de présenter simultanément les manifestations historiques homogènes et hétérogènes, (5) complexité et simplicité de la présentation du sujet suivant la fonction de l'exhibit et relevant de la tendance du musée, (6) lisibilité de l'exhibit conditionnée par la langue agréée des symboles et des signes, avec des légendes simples et précises, (7) expressivité multiple qui provient de l'utilisation simultanée de quatre genres de communications visuelles, (8) sélectivité qui résulte de la nature des cartes, comme images proportionnelles de dimensions naturelles, (9) suggestivité provenant de la possibilité de la formation différente du style et de typologie des exhibits, (10) vérification directe du sujet conditionnée par les propriétés de la carte comme modèle de contrôle.